

*84.3: И птичка си намира жилище, и лястовица –
гнездо, дето да положи пилците си,
при твоите олтари, Господи на Силите,
Царю мой и Боже мой!*

Нашата къща се намираше на Главната улица, на половината път между Катедралата и Башчаршия, свързвайки по някакъв начин Европа и преддверието на Ориента, две цивилизации и два свята в умален мащаб. Това е мрачна улица, без нито едно дърво, приличаща на сив коридор, през който се излиза направо и без отклонение в нещо като импровизирана ориенталска приказка – плетеници от улички и кърсокаци, пазари и неочеквани площиади с шадравани и множество занаятчийски и търговски дюкянчета, които продължават в дълги и масивни складове с най-различна стока. Всяка улица носи име според занаята, който се упражнява на нея: Ковачи, Казанджилък (обработка на мед), Кундурджилък (обущари), Чизмеджилък (чизмари), Куонджилък (златари), Кюрчилък (коужухари), Сарачи (изделия от кожа), Халачи (даракчии), Абаджилък (изделия от сукно). А сред тях са пръснати работилниците на шивачи, часовници, билкари, въглища, сладкари и бозаджии. Над всичко това се поклащат столетни тополи и се забиват като стрела в небето бели минарета, на които пет пъти в денонощието се качват мюезините, сипейки исламски вопли над Чаршията: “Аллах е най-велик, свидетелствам, че няма друг Господ, освен Аллах, и че Мохамед е неговият пророк. Елате на молитва, елате в храма на спасението”. Отзад, съвсем наблизо, е тъмносиният зид на планината и стръмните ма-

хали, чиито прозорци пазят последния отблъсък на слънцето, докато долу, в града, се палят уличните лампи.

В най-горната част на нашата улица се намира православната църква, а ако се завие надясно, по една тясна уличка, се стига до сефардската синагога и някогашния еврейски квартал, в който тези трудолюбиви, предимно бедни хора, живеят още от шестнайсети век, когато са прогонени от Испания на кралица Изабела.

Положението на къща номер 26, в която прекарах детството си чак до деветата си година, сякаш определя и моето положение в по-късния ми живот – винаги междуинно! Тази триетажна сграда, построена в неокласически стил, наложен от австроунгарската колониална власт, беше вечно изпълнена със сивкав сумрак; сякаш в нея никога не проникваše силната дневна светлина, което придаваше на стаите и коридорите известна тайнственост, а на всички предмети и мебели – нереално *сфумато* (мек преливащ се нюанс) с лек дъх на мухъл и фин прах. Пред къщата минаваха релсите на единствената трамвайна линия, която беше с номер едно и отиваше до Мариндвор. По тази линия се търеха раздрънкани трамваи със син цвят. Къщата, която се намираше на ъгъла на Главната улица и един кьорсокак, завършващ с изгнил стобор на мюсюлмански двор, сякаш не беше сграда, а само европейска маска, която скриваше мистерията на Ориента, стъблата на сливите и дървените решетки на женските покои. На тази къща на ъгъла имаше тясна метална поставка за дръжка на знаме, под която се намираше табелата с името на улицата. Не вярвам в Европа да живее някой, името на чиято улица да са сменяли толкова пъти! Най-напред, когато била трасирана, носела името на император Франц Йосиф, за да бъде именована през 1918 година Александрова, по името на краля-обединител Александър Ка-

джорджевич. През април 1941 година, в нашия апартамент на първия етаж, от чийто прозорец винаги се сменяха съществуващите табели, нахлуха хора с дълги кожени манта и шапки, на които имаше като знак буквата U, хвърлиха предходната бяла табела на улицата и поставиха нова с името на Д-р Анте Павелич, за да я хвърлят и нея четири години по-късно някакви други хора, също в кожени манта, но с каскети, а на нейно място да поставят нова, синя – Улица на маршал Тито. И пак, в края на тази, последната война, на тази улица отново беше сменено името – сега се нарича Улица на Мула Мустафа Башеския. Вместо кожени манта, този път хората, които нахлули в апартамента на първия етаж, носели кожени якета и маратонки, а на главите си имали зелени барети с лилии – още веднъж ламаринената табела с името на улицата паднала на тротоара. Още от най-ранните си дни, значи, неосъзнавайки този важен урок, се учех на преходността на славата и могъществото, докато звънките удари на ламарината върху асфалта, като чинели, отбелязваха края на отделните части на тази кървава сюита.

Днес в Сараево всички улични табели са вместо със син цвят – зелени.

По главната улица, под нашите прозорци на първия етаж, течеше и отминаваше историята.

Виждал съм как кралски офицери на коне с лъскав косъм, носят с бели ръкавици святото си коледно дърво, за да го запалят пред мъничката православна църква. В ушите ми още отеква глухия тропот от копитата по гранитните павета, с които улицата беше застлана по онова време. Махахме им от прозорците, а те, усмихвайки се, ни отдаваха чест, докато моите лели въздишаха и бършеха сълзите си.

По тази улица минаваха и погребални церемонии. Православните, с владиката на чело, отиваха към Кошево,

където се намираше нашето гробище. Мюсюлманските дженазета (погребения) и еврейските погребални шествия се движеха в противоположна посока, защото техните гробища лежаха по склоновете на възвишенията над Чаршията.

Под прозорците течеше и реката от демонстранти, когато на 27 март 1941 година сръбското население протестираше против Тройния пакт, който княз Павле подписа със силите от Оста. Стояхме облакътени на прозорците (леля редовно подлагаше специална възглавница под лактите), когато под нас във файтон мина нейният мъж, Никола Н. Барош, в съпровод на двама акордеонисти. Вдигна шапка към нас и извика: “Да живее кралят! По-добре рат, отколкото пакт”, а въодушевената тълпа му отговори, викайки бурно: “По-добре гроб, отколкото роб!”

Няколко седмици по-късно, по същите трамвайни релси премина и немската войска през полуразрушения град. Трещяха танкове покрити с мрежи и маскировъчни шарки, тътнеха камиони с войници под каски, а пред тях се возеха офицери на мотоциклети с кошове. Запомnil съм сивите им ръкавици и гладко избръснатите им лица. Нашите комшии мюсюлмани и хървати бяха украсили с килими прозорците на своите къщи. Хвърляха по танковете и войниците цветя и ръкоплясаха с все сила. Много плачеха от щастие.

Един месец по-късно, без право да вървят по тротоара, по платното крачеха и нашите довчераши съседи – евреите, с жълти ленти през ръкавите, на които стоеше Давидовата звезда. После завинаги изчезнаха някъде без следа.

По тази улица изминаваха последния си път и вързаните с тел “изменници”, както ги наричаха тогава, колоните пленници, на които някой беше взел обувките. В летния здравч, след полицейския час, по средата на платното злокозрач

бно крачеха членове на фелджандармерията с метални полумесеци на гърдите и пушки на рамо, а глухият тропот от подкованите им ботуши отекваше в акустиката на опустялата улица.

По нея преминаваха на ниски цвилещи коне с дълги сплетени опашки и черкезите с дръпнати очи – жълтите конници на генерал Власов, които като кентаври се бяха срасли със своите животни.

Пристигваха малодушно и домобранските дружини, а когато ротният им подвикваше: “Хайде, момчета, песен!” – заехтяваше нещо подобно на вой от гърлата на насилиствено мобилизираните войници.

Гледахме и патетичния марш на италианските ескадрони, техните по ориенталски блестящо лъснати обуща, късите карабини и залюлелите се гребени от пера върху шапките им, което превръщаше цялото зрелище в парад на въоръжени петли...

И заминаването на всички тези войски гледахме зад спуснатите завеси; колоните от прашни, никога елитни, подразделения на разгромената армия Е, техните крака, омотани в партенки и парцали, вързани с връв, обгорените им шинели, техните патерици и тояжки, оръжието, което беше изгубило победоносния си блъсък, покрито с тънък слой втвърдена кал, лениво преметнато през отслабналите рамене, и откритите камиони, в които лежаха смесено мъртви и ранени, гледащи небето над къщите с празните погледи на отчаяни хора. Този път нашите съседи ги изпращаха с плач, писъци и викове: “Пак ще се върнете при нас! Ще даде Аллах, ще се върнете!”, а те ги гледаха с блуждаещ поглед, уморени до смърт, сякаш изобщо не ги виждаха с бледите си очи под прашни клепачи.

След тях оставаха глухи експлозии. Последният отряд, който напускаше град Сараево вдигаше във въздуха всички по-важни сгради.

И освободителите посрещнахме. В здрава на пети април 1945 година видяхме как бързи сенки претичват през улицата, прикривайки се зад ъглите. Пред нашия вход поставиха картечница и залегнаха зад нея на тротоара, преметнали лентата с патрони през рамо. Подвикваха един на друг: “Свръзка! Поддържай свръзка!”

На следващия ден по обед, тържествено влязоха в града. Пред всички на буен бял жребец, под чиито копита хвърчаха искри по гранита, яздеше строен офицер с шапка, на която имаше червена петольчка. Освободителите не маршируваха като останалите войски; крачеха всеки за себе си с патешката си селяшка походка, окичени с бомби, пистолети, препасани с патрондаши, с най-различно оръжие в ръце и през рамо.

Онези същите мъже и жени, които предния ден бяха плакали, изпращайки разгромената окупационна войска, пришиха на своите баретки, наречени “французойки”, и на бомбетата си големи петольчки, непохватно изрязани с ножици от червено сукно. Само че този път нямаше цветя – бяха изразходвани при изпращането предния ден. Най-гласовитите сред тях станаха само след седмица уличната власт. Okаза се, че през цялото време на войната тайно били подпомагали народоосвободителната борба. Държаха се към нас враждебно, като пред разгромени буржоазни останци. Много от тях станаха идеолози на новата власт, но винаги извръщаха или свеждаха поглед, когато се срещнеха с моята стара леля, която и в тези години на немотия и насилие успяваше да поддържа безукорен блъсъка на политурата върху мебелите в гостната стая.

Накарани да пеят, въпреки че не им беше до песен, по Главната улица минаха и трудовите бригади, съставени от граждани, които бяха изкарани от домовете си да разчистват руините.

Няколко дена по-късно оттук водеха и един възрастен въздебел човек със сив костюм, който носеше окачена около врата си табела, на която беше написано: “Аз съм спекулант. Докато вие гладувахте, аз забогатях.” Съвсем изгубен сред разярената тълпа, която го водеше и същевременно го биеше, човекът се търше, опитвайки се през цялото време да запази достойността си и шапката на главата си, която непрекъснатопадаше. Говореха, че накарали дъщеря му – прочута градска красавица – първа да плюе в лицето му пред всички.

По средата на улицата от време на време минаваше и някой дрипав циганин, водещ някоя едра босненска мечка на верига, която й се врязваше в раните на излинелия кожух. Съпровождаше го обикновено момче, което удряше *тарабука* – малък тимпан. “Играй, Мишко!” – извикваше и дръпваше с веригата халката, която беше прекарана през ноздрите на животното, при което нещастната мечка се вдигаше на задните си крака и извършваше няколко движения, сякаш танцува, гледайки ни с тъжните си кръвясали очи, точно като своя предшественик с табела на врата.

По същото платно на улицата пристигаха с дъх на планина и скреж по мустасите си, сякаш откъртени от склоновете планинци, пришпорвайки дребните си планински коне, натоварени с насечени и нацепени дърва за огрев и торби с дървени въглища, викайки, колкото им глас държи: “Наръчи, кюмюр!”, а след тях често и цигани, които поправяха чадъри и калайдисваха изхабени съдове: “Кърпим тенджеци, канчета, корита...”

Освен трамвая, движението беше рядко – само по някой камион, военен джип, катафалката с ресни на близкото погребално бюро “Конкордия” или лека кола предвоенно производство. Няколко години след войната бяха поставени още едни релси, така че трамвайт можеше да обърне на Башчаршия и да продължи вечния си кръг, а гранитните павета бяха заменени с асфалт.

Отлетяха години и улицата отново закипя, когато по нея тръгнаха демонстрации против Италия, която, въпреки и победена във войната, в която ние бяхме победители, уж искала да ни отнеме нашия град Триест, за който не знаехме дори къде се намира. Този път реката от хора се насочваше към Американското консулство, което тогава се намираше в кокетна сграда с градина, над Маркале.

На двеста крачки южно от нашата къща се издигаше Катедралата, добре оформена сграда от тъмносив камък, със строги линии, с единствена украса – разкошна розетка, през чиито орнаменти във формата на цветя всяка неделна сутрин избликваха гръмките тонове на токатите и фугите, изsvирени на органа. Тези вълнуващи звуци, така различни от всичко, което можеше да се чуе в този град, се носеха, отразявайки се в натруфените фасади на Щросмайеровата улица и преминаваха през плитката река, сълъсквайки се с махалите, които пълзяха по хълмовете, издигайки се право към небето. От време на време около катедралата се събираще католическото население, за да образува процесии. Тогава изнасяха *ритиди* (хоругви) и богато извезани църковни знамена и окичена носилка, на която седеше Богородица с малкия Исус в скуга от полихромирано дърво в розови и светлосини цветове, украсена със злато, тюл и разноцветни гирлянди. Пред шествието вървеше католическия архиепископ,

обкръжен от католически свещеници и монаси в тъмни одежди, препасани с бели въжета с пискюли.

На ъгъла, срещу Катедралата, във витрината на магазина за деликатеси на семейство Чорович, се кланяше малък арабин с огромен тюрбан, най-голямото чудо от моите ранни години – реклама за *Франковото кафе*. Можех да стоя пред него и по цял час, чудейки се как винаги затваря очи, когато се поклони, и как отново ги отваря, когато повдигне глава с блажена усмивка. Тази луксозна бакалница беше затрупана с колониална стока – сякаш в нея бяха съхранени всички аромати и вкусове от Далечния Изток: черни пръчици ванилия, канела, бели орехчета, всички видове подправки, някакви странни, съвсем непознати, изсушени риби, сушиени гъщи бутчета за еврейски гощавки, боя за великденски яйца в пакетчета и миниатюрни картички, които се лепят върху тях, а на тезгая – десетина наклонени отворени стъклени буркани с най-различни видове бонбони, от онези, обикновените, сини и червени, до онези, зелените – гумените и копринените – продълговатите, които се закачват на елхата... И след войната, по време на голямата мизерия, в деликатесния магазин на Чорович бяха останали следите от някогашната предвоенна пещера на Али-баба, макар че вече нямаше печено и непечено кафе в отворени чували.

На стотина метра по-надолу, в продължението на нашата улица, се намираше книжарницата *Simon & Katan*, облицована с тъмно дъбово дърво от пода до тавана и до високата галерия с балюстрада Да стъпиш в нея значеше да влезеш в същинска приказка. Книжки с картички с цветни корици от лакиран картон стояха тук до букети от разнообразни моливи *Koh-i-noor*, а под стъклото на тезгая се излежаваха недостижимите автоматични писалки *Пеликан*, лупи за филателисти, микроскоп и други невиждани чудеса. От

този вълшебен магазин, нашата съседка, старата госпожица Сара Семиз, ми купи голяма разтваряща се кутия с акварелни бои *Faber* и четка с лакирана черна дръжка, един случаен хубав подарък, който безпогрешно ме отведе към моята професия.